

Opmerkingen bij onderzoek naar het kindbeeld in de belletrïe

Een reactie op het artikel van L. Dasberg c.s. in *Pedagogische Studiën*, 52; 7/8, p. 268

U. J. RIJPMAN-BOERSMA, *Afdeling Theoretische en Historische Pedagogiek, V.U., Amsterdam*

1. Overwegingen

Terwijl ik deze regels schrijf, verkeer ik in een merkwaardige tweestrijd: enerzijds heb ik de neiging Dr. Dasberg en haar studenten te complimenteren met de doorbraak op het gebied van historisch pedagogisch onderzoek – maar die neiging zou ook via een brief in de privésfeer bevredigd kunnen worden. De reden waarom ik de meer publieke weg kies is tegelijk de negatieve kant van de medaille en de andere pool van genoemde tweestrijd: het artikel is tegelijk een getuigenis voor een zeer belangrijke vernieuwing én een bewijs van hoe het *niet* moet. Dat gezegd hebbende laad ik de last op mij, zowel het een als het ander te moeten toelichten.

1.1. Al een aantal jaren heb ik in kleinere en grotere kring ervoor gepleit om bronnenmateriaal voor de agologische geschiedenis te exploreren, dat tevoren te veel beschouwd werd als het exclusieve terrein van literatuur- en kunsthistorici. Sinds mijn komst in Amsterdam bleek mij uit voordrachten van en in gesprekken met collega Dasberg tot mijn vreugde, dat ik in haar een medestander voor deze ideeën trof – die ook al reeds zelf in deze richting werkzaam was. Dat zij daarbij studenten weet te animeren, zoals ook uit het betreffende artikel blijkt en daarmee de mythe van de a-historische jongeren ontzenuwt, is, nogmaals, een compliment waard. Op een parallelle weg, de literatuurgeschiedenis betreffend, ben ik zelf bezig het utopische genre vanuit de agologie te bevragen.

1.2. En terwijl ik dus alle redenen zou hebben, om te staan juichen bij 'Op zoek naar het kindbeeld in de belletrïe', heb ik de neiging om wat verslagen te constateren: Zoals een gerealiseerde utopie zijn eigen gezicht verliest, zo heeft hier een goed idee een uitwerking gekregen die koren op de molen zal zijn van degenen, die altijd al voor dit soort experimenten hebben gewaarschuwd. En om niet alleen hen aan 't woord te laten, niet bij voorbaat de pas veroverde stellingen op te geven, voel ik mij gedrongen om een dusdanige kritiek te leveren, dat het principe overeind blijft.

De groep auteurs heeft zich al op voorhand kwetsbaar opgesteld, waar gezegd wordt: 'Wij geven ons bloot en als de methodologen willen schieten op ons produkt omdat het nergens naar lijkt, dan hebben we tenminste de kans dat we eindelijk horen hoe het dan wél moet'. (blz. 269)

Het zij verre van mij, als methodoloog te willen optreden, laat staan te schieten; maar het zij mij vergund een aantal kritische vragen te stellen om daarmee de gevraagde discussie te openen.

2. Criteria het materiaal betreffend:

2.1. Hoe werd het materiaal verzameld?

De auteurs stellen: 'we hebben 24 romans en novellen gelezen'. Bij het doorlezen van de literatuuropgave blijken 22 titels inderdaad romans en novellen te betreffen, één is een toneelwerk (Heyermans' 'Uitkomst') en ook bij herhaalde telling heb ik verder geen titel kunnen ontdekken om het dubbele dozijn te bereiken. Toegegeven: dit is een bagatel.

2.2. Hoe werd het materiaal geselecteerd?

'Bij de keuze van de boeken is gelet op een zekere mate van bekendheid en populariteit, bij voorbeeld tot uitdrukking komend in de hoeveelheid herdrukken. Zo een ruime verspreiding wees er ons inziens op, dat een groter lezerspubliek het in die boeken gepresenteerde kindbeeld kon herkennen'.

Het klinkt plausibel, maar het is een zwakke hypothese, want:

a. de ene herdruk is de andere niet. Naast herdrukgegevens zou men dan ook de beschikking over oplagecijfers moeten hebben, wil men iets over de verspreiding, over de omvang van het lezerspubliek kunnen zeggen. Maar dan nog: zelfs wanneer van een werk, dat officieel tot de *literatuur* (belletristische kunst) wordt gerekend, hoge oplagecijfers vaststaan, wil dat geenszins zeggen, dat er een lezerspubliek achterstaat, dat zich zelf geselecteerd heeft op het punt: herkenning. Op z'n minst twee andere groepen lezers mogen niet buiten beschouwing blijven: scholieren voor wie literatuur examenstof is (welk percentage van een oplage verdwijnt in schoolbibliotheken?) en lezers die auteur-gebonden kiezen voor hun eigen verzameling: de Bordewijfjfans, de Vestdijkfans, de Wolkersfans, enz. Hoe zo'n gebonden keuze ontstaat, de smaak voor een bepaalde stijl, nieuwsgierigheid naar taboedoorbreking of onder invloed van opinievormende lectuur (welke auteur is 'in') valt buiten het bestek van dit artikel. Het punt waar het om gaat is de aanvechtbaarheid van de factor 'herkenning' als een

doorslaggevend moment om een lezerspubliek te creëren. Vooral wanneer het om, zoals gezegd, officieel, gecanoniseerde Literatuur (met een hoofdletter) gaat.

De boven aangevoerde tegenwerpingen gelden b.v. al in veel mindere mate voor de minor poets, c.q. de vertellers. Wanneer Dasberg c.s. het argument van de brede verspreiding zelf volledig serieus hadden genomen, zouden ze uit een anders geschakeerd materiaal hebben moeten putten. Ik sta hier iets langer bij stil, omdat we hier ook aan een wezenlijk methodologisch aspect raken. Onze eerste stelling was: échte belangstelling en herkenning zal eerder spreken uit hoge oplagecijfers van volksschrijvers, zoals b.v. A. M. de Jong en Anne de Vries. De TV-bewerkingen van Merijntje en Bartje zijn geen oorzaak, maar gevolg van hun populariteit geweest. Waarom ontbreken beide jongetjes in de bonte parade van kinderfiguren die hier ten tonele worden gevoerd?

Onze tweede stelling luidt: wanneer men zich beperkt tot de officiële literatuur (tussen haakjes: hoe zit 't dan met Theo Thyssen?), dan zal de (ped)agoog voorzichtig moeten zijn met z'n interpretatie en eerst moeten luisteren naar het forum, dat die auteurs als kunstenaars en hun geschriften als kunst heeft (h)erkend. Dat betekent nl. heel gewoon, dat er immanente criteria zijn gehanteerd, als verbale evocatietechniek, stijlfiguren, perspectief t.o.v. de realiteit e.d.

Het zal waar zijn, dat, zoals in de aanhef van het artikel wordt gesteld, '(de kunstenaar) er niet op uit (is) om een kindbeeld te geven (. . .) om pedagogische theorieën te leveren'. Maar dat geeft de pedagoog nog niet het recht, om met voorbijgaan van iedere genre-indeling de zo verzamelde kindbeelden naast elkaar te zetten, als portretten waaruit ook nog een grootste gemene deler voor een bepaalde tijdsperiode zou kunnen voortkomen. Een methodologische fout ligt dus m.i. hierin, dat men op deze wijze te veel stappen ineens neemt; een betere weg zou zijn, om voor een gegeven tijdsbestek dat men wil onderzoeken, eerst een *analyse per genre* te maken: drama, (auto)biografie, satirische roman of novelle, surrealistisch werk enz. Pas na de nodige retouches, met name in satire (Bordewijk!) en surrealisme (Dhondt!) kan er uit die deelen analyses een gelijkend portret naar voren komen.

2.3. Waarop werd het materiaal geselecteerd?

Volgens een opgave op blz. 269 hebben de auteurs de vraag naar de Pädagogische Provinz onderverdeeld in een twaalfal factoren, nl. dood, gruwelen, seksualiteit, beslommingen v.d. volwassenen, omgang met volwassenen en leeftijdsgenoten (wat is daarmee precies bedoeld: niveau van vertrouwelijkheid of afstandelijkheid, taalgebruik??) kleding, onderwijs, lectuur, spel, jeugdbeweging, arbeid en puberteit. Dat is een lange, zij het wel heterogene opsomming, waaraan echter een zeer belangrijk facet ontbreekt, nl. de godsdienstige beleving. Is dat dan niet een terrein waar de vraag naar de speelruimte, de ingroeiruimte die het kind gelaten wordt, gewettigd is? En is dit terrein niet meebepalend voor de

analyse van veranderingen in de relatie kinderwereld-volwassenenwereld? Bij deze overwegingen dringt zich de vraag op of het ontbreken van Bartje en Merijntje toch niet een andere oorzaak heeft dan het ontbreken van literaire status bij hun geestelijke vaders. En waarom wel 'Prutske' van Streuvels en niet 'Kobeke' van Ernst Claesz? Maar ook afgedacht van deze ommissie: het verhaal en de getrokken conclusies zouden aan geloofwaardigheid gewonnen hebben, wanneer de auteurs de lezers iets meer van de resultaten van de analyse op deze 12 punten zouden hebben laten zien in een beter gestructureerd geheel, dan de toch erg incidenteel en willekeurig aandoende voorbeelden op blz. 270 e.v.

3. Het toekomstperspectief

Uit de groep gekozen werken, verschenen vanaf 1940, is het beeld opgebouwd van: groeiend wantrouwen tussen de mensen, ontluistering van de wereld van de volwassenen en 'de jongere, die via het weer aandurven van diepere relaties richting aan de toekomst geeft'. (blz. 268) Bij het doorlezen van de betreffende paragraaf (blz. 272-274) springen een paar punten in 't oog, die niet onbesproken kunnen blijven.

3.1. Allereerst dit: onderaan blz. 272 wijzen de auteurs aan de hoofdpersoon Ina uit Boudier-Bakkers autobiografie een uitzonderingspositie toe, omdat het daar geschetste kindbeeld op geen enkele manier past in de tendens van de beschreven periode. Hier wreekt zich m.i. weer een methodologische fout; hoewel dit boek verscheen in 1955, is het duidelijk dat het gaat om de beschrijving van een jeugd die een halve eeuw eerder realiteit is geweest. M.a.w. het hier opgeroepen kindbeeld sluit 'natuurlijk' aan bij dat uit de eerste periode in het onderzoek. Voor een tijdsanalyse via literair materiaal lijkt het mij onontkoombaar dat een autobiografie 'terugvertaald' wordt naar de historische realiteit; een argument temeer voor de eerder genoemde stelling, dat er deelen analyses per genre vooraf moeten gaan aan de totaalconceptie.

3.2. In de tweede plaats wordt het overgrote deel van de beschrijving van deze laatste periode ingenomen door het weinig rooskleurige beeld van wreedheid, wantrouwen en ontluistering. Een zo groot deel zelfs, dat de lezer zich afvraagt of er inderdaad nog grond is voor de uiteindelijk positieve conclusie, zoals in de aanhef geciteerd. Daar moet dan wel zwaarwegend tegenwicht geboden worden om dit toch stellig geuite optimisme te rechtvaardigen.

3.3. En nu kom ik aan een essentieel punt, waar mijn kritiek de grens van verontwaardiging nadert: slechts twee figuren moeten het uitzicht op 'echt humane relatie met de ander' (blz. 274) waar maken: De IK uit 'Het Boek Alfa' van Ivo Michels en Tim uit 'God in Vlaanderen' van Astère Michel Dhondt. Vooral wat deze laatste betreft: niet alleen dat Dhondt een met het

Vlaamse surrealisme verwante auteur is, maar vooral het feit dat in zijn boeken een romantische verheerlijking van prille knapenliefde wordt gegeven, had op z'n minst wel even vermeld mogen worden. De hele beschrijving van tien dagen zelfstandig leven van Tim, op de trein gezet door z'n moeder die zo nodig naar Parijs moet, onderweg naar zijn elders wonende vader, die op reis blijkt te zijn, is één aaneenschakeling van homoerotische avonturen. Het beeldschone jongentje wordt belaagd door wellustige volwassenen (en het loon van de zonde is dan hun dood) en herwint zijn levenskracht in de etherisch-zwoele sfeer van jongere en oudere vriendjes.

Is dat het pedagogisch toekomstperspectief van het nieuwe kindbeeld, dat een positieve doorbraak moet betekenen?

Voor alle duidelijkheid (want in deze precare materie liggen altijd misverstanden op de loer): ik spreek in dit bestek geen waardeoordeel uit over het boek van Dhondt, noch inhoudelijk, noch stilistisch. Maar ik protesteer ertegen dat een boek van deze strekking onder een vrolijk getinte vlag als voorbeeld wordt aangedragen zonder enige verwijzing naar de dubieuze sfeer.

Ter afronding van deze kritische en van teleurstelling getuigende opmerkingen nog een voorbeeld van nonchalant woordgebruik op blz. 274. Tim, die verderop als een lichtend voorbeeld ten tonele wordt gevoerd, wordt hier als uitzonderingsgeval beschreven, met de woorden: '... gaat er van Tim weliswaar een samenbindende kracht uit, maar dit is zo uitzonderlijk dat hij door zijn vriendjes Jezus genoemd wordt'. Buiten beschouwing latend of Dhondt wel of niet bewust blasphemisch zich opstelde, is er in het boek maar van één (kleuter)vriendje sprake, dat deze naam gebruikt. Twee citaten als bewijs: 'Hoe heet je vriend?' vroeg hij zijn kleinzoon. Patrick wist Tims naam nog niet, doch fantaseerde: 'Hij heet Jezus' (G. in VI.1966, p. 64) en bij kennismaking met een paar meisjes: 'En jij, heet je werkelijk Jezus?' 'Ik heet Tim. Patrick noemt me Jezus en dat mag hij alleen doen'. - (o.c. p. 66) -

Ik heb me er over verbaasd, dat Waldo (de hoofdpersoon uit Ruyslincks 'Wierook en Tranen') niet is behandeld in de hierbovengenoemde samenhang van 'positieve, echt humane relaties' (daar was, gezien zijn verhouding tot zijn ouders en zijn lotgenootje Vera, alle reden toe geweest); hij figureert nu in de paragraaf over wreedheid, waarin wordt aangebond dat wreedheid, zelfs sadisme, als menselijke mogelijkheid bij volwassenen en kinderen voorkomt. Maar het is volstrekt misplaatst om het fijngevoelige jongentje Waldo, dat alleen maar slachtoffer is van het door volwassenen ontzettende en bedreven oorlogsgeweld, in één adem te noemen met de beschreven voorbeelden van *wrede kinderen*.

Tussen haakjes: het gegeven van aan de mens (ook het kind) inherente wreedheid is geen 'ontdekking van de psychologen' (wie zijn dat trouwens?). Ik moge hier wijzen op een passage uit mijn artikel over Helvétius, die o.a. op dit punt de 'goedheidstheorie' van Rousseau aanviel. (in *Pedag. Forum* 1974-4, blz. 136)

4. Een bijdrage tot de methode-discussie

4.1. Na al deze kritische opmerkingen, die voortkomen (het zij nogmaals gezegd) uit een grote betrokkenheid bij de materie in kwestie, ben ik de auteurs een handreiking verschuldigd in de zin van: Zo niet, hoe dan wel?

In alle bescheidenheid en voorlopiegheid zou ik het volgende methodologisch schema bij literatuuronderzoek willen voorleggen.

Om tot een ontwikkelingshypothese te komen omtrent het kindbeeld bij vergelijking van literatuur uit verschillende perioden, kieze men een voldoende aantal perioden, ieder ± 20 jaar (één generatie) omvattend. Vervolgens zoekt men uit elke periode een x aantal werken bijeen, waarin kinderen een rol spelen, te verdelen in de rubrieken a, b en c, als volgt:

- werken die inhoudelijk en stilistisch zo dicht mogelijk de feitelijke dagelijkse werkelijkheid benaderen; dus realistische romans, novellen en realistisch drama, met name ook volkstoneel.
- werken die in een bepaalde optiek t.o.v. de realiteit een apart literair genre vertegenwoordigen, b.v.
 - pamflettistisch-ideologisch
 - karikaturaal-satyrisch
 - surrealistisch
- (auto)biografieën; de auteur voert een 'historisch' kind ten tonele, dat leefde in periode 'p'.

De chronologische indeling voor vergelijking kan bij rubriek c dus *niet* op grond van het jaar van publicatie, maar moet 'terugvertaald' worden naar de biografische periode (de feitelijke kinder- en jeugd jaren).

4.2. Analyse van a in elke periode kan, na toetsing met een cultuurhistorische studie, uitmonden in een hypothetisch globaal beeld (Ba); analyses van b (met de nodige retouches op grond van de genres) en van c (met de 'terugvertaling') geven nadere details en zo kan uit iedere periode een kindbeeld opgebouwd worden volgens de formule

$$P_1(Ba + Bb + Bc) = B_1$$

Vergelijking van de successieve kindbeelden geeft dan grond aan een hypothese voor de ontwikkeling, de *metabletica* van het kindbeeld, als volgt: $B_1 \rightarrow B_n = MB$.

4.3. In het voorgaande is gesproken over analyses van werken per rubriek, zonder dat verder op het hoe en wat van die analyses is ingegaan. Dit betreft o.a. het onderdeel, dat in het artikel van Dasberg c.s. is geconcretiseerd in de twaalf criteria van blz. 269. Ik heb geen bezwaar tegen die criteria als zodanig, hoogstens kan men stellen dat het een heterogene lijst zonder veel innerlijke structuur is en bij die heterogeniteit niet volledig, zoals t.a.p. in deze bespreking gesteld. Maar het lijkt mij noodzakelijk om, wanneer men pedagogische gegevens wil betrappen en het belang van die gevonden gegevens wegen, ook een *kwantitatieve* analyse van situaties met interactie tussen volwassenen en kinderen te geven; daarbij blijkt een wezenlijk onderscheid tussen frequente en incidentele gegevens voor de gehanteerde criteria.

4.4. Wanneer we uitgaan van een grove tweedeling in 1. *gesprekssituaties* en 2. *handelingssituaties*, dan zouden analysecriteria voor 1 kunnen zijn:

- a. het taalgebruik van volwassenen jegens kinderen en vice versa (imperatief, welwillend, beleefd, onderdanig, brutaal etc.)
- b. de aard van de gesprekken, (vertrouwelijk, afstandelijk, verhullend, openhartig)
- c. de inhoud van de gesprekken, b.v. met betrekking tot dood, seksualiteit, godsdienst, zorgen, conflicten met derden enz.

en voor 2.:

- a. het wel of niet vóórkomen van geweld in het gedrag van de volwassenen en/of van de kinderen
- b. het uiten van emoties via het gedrag (liefde, haat, angst, enz.)
- c. handelen in vrijheid (b.v. spel)

d. handelen onder dwang (machtssituaties) al of niet met pedagogische intenties.

Ook deze lijst is niet uitputtend en heeft geen andere pretentie dan om een indruk te geven van wat er komt kijken wanneer men ernst maakt met het opsporen van pedagogische gegevens uit literaire werken.

Het is een tijdrovende procedure, maar m.i. is een dergelijke aanpak de enige weg om tot strikt betrouwbare, verifieerbare uitspraken te komen.

Curriculum vitae

Dr. U. J. Rijpma-Boersma is als wetenschappelijk hoofdmedewerkster verbonden aan de afdeling theoretische en historische pedagogiek van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Adres: De Lairesestraat 142, Amsterdam.